

УДК 37.041:37.011.3-051:316.3» 1917/1920
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-2-34>

Інна ЛЕБІДЬ,
orcid.org/0000-0001-9221-2067
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та управління навчальним закладом
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) lebid75@ukr.net

Олена ДУТКО,
orcid.org/0000-0002-4157-2860
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки та управління навчальним закладом
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) olenadutko22@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У сучасних історичних, соціально-економічних і політичних умовах складні завдання, що стоять перед українською школою, вимагають поглибити аналіз і критичне осмислення історичного досвіду всього її розвитку. Однією з важливих складників педагогічної науки й практики є управління педагогічними системами. Діалектика управління соціальними системами передбачає органічний зв'язок сучасного з минулим і майбутнім. Тому розвиток національної системи освіти в Україні можливий за умови осмислення прогресивних ідей минулого з погляду сьогодення та прогнозування майбутнього, адже їх результати спрямовуються на істотне покращення та оптимізацію процесу створення національної системи освіти в незалежній Україні й управління нею, ефективно здійснення педагогічного процесу в закладах освіти, його результативності.

Окреслений історичний період дослідження проблеми управління навчальними закладами на Правобережній Україні відрізнявся різноманітністю та плінністю політичних і соціально-економічних подій, гостротою освітніх проблем, зокрема наявністю тотальної неписьменності населення країни, укорінення авторитарного режиму управління, відсутністю громадського впливу на функціонування освітньої галузі та управління нею. Часті зміни політичних режимів і органів управління в Україні в перші роки її становлення не могли не впливати на процес управління навчальними закладами.

Освітню систему в Україні окресленого періоду ранньої доби можна характеризувати як антигуманну щодо дітей українських селян, робітників і дрібних ремісників, яким була закрита дорога до вищої початкової та середньої школи. Негативним чинником було й те, що викладання в початкових закладах освіти здійснювалося російською мовою, а це ускладнювало сприйняття навчального матеріалу учнями. Через нерозуміння російської мови в українських дітей не було потягу до науки, читання книжок, написаних чужою для них мовою. Отже, російська мова навчання українських дітей гальмувала освітній розвиток українського народу. Офіційна школа виступала осередком знищення індивідуальності, самостійності, волі, віри й впевненості дитини в спроможності успішно навчатися. У школярів культивувалася мораль, яка була потрібна для панівного проширарку населення України, часом протилежна високим людським ідеалам. Її мета – витворити з дитини покірну істоту, яка б була підвладна чужій волі. Така школа нічого корисного не давала українському народові, а навпаки, була чинником його денаціоналізації і деморалізації.

Тому історіографію цієї багатогранної теми можна розділити на низку груп, що відповідають основним ланкам або структурі народної освіти на Правобережній Україні в цей період (початковій, професійній, середній і вищій), а також окремим головним проблемам, без яких дослідження було б неповним.

Кожну з груп, у свою чергу, можна хронологічно поділити на три групи: роботи дореволюційних авторів, радянських вчених і сучасних дослідників. Однак, враховуючи ґрунтовну історіографію і численну аспектність досліджуваної проблеми, обмежимося лише оглядом найважливіших, на наш погляд, опублікованих робіт, доступних нам.

Ключові слова: професійна освіта, учительські кадри, національна ідея, освітній простір, національна освіта.

Inna LEBID,*orcid.org/0000-0001-9221-2067*

*Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Managing an Educational Institution
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University
(Kamianets-Podilsky, Khmelnytskyi region, Ukraine) lebid.inna@kpnu.edu.ua*

Olena DUTKO,*orcid.org/0000-0002-4157-2860*

*Candidate of Pedagogic Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Pedagogy and Managing an Educational Institution
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine) olenadutko22@gmail.com*

ORGANIZATION OF MANAGEMENT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE RIGHT BANK UKRAINE IN THE OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES

In modern historical, socio-economic and political conditions, the complex tasks facing the Ukrainian school require in-depth analysis and critical understanding of the historical experience of its entire development. One of the important components of pedagogical science and practice is the management of pedagogical systems. The dialectic of social systems management presupposes an organic connection between the present and the past and the future. Therefore, the development of the national education system in Ukraine is possible provided that the progressive ideas of the past are understood in terms of the present and the future is predicted. After all, their results are aimed at significantly improving and optimizing the process of creating a national education system in independent Ukraine and its management, effective implementation of the pedagogical process in educational institutions and the quality of its effectiveness.

The outlined historical period of research on the management of educational institutions in the Right Bank of Ukraine was characterized by diversity and fluidity of political and socio-economic events, the severity of educational problems, including total illiteracy, the introduction of authoritarian rule, lack of public influence on the functioning of the education sector. Frequent changes in political regimes and governing bodies in Ukraine in the first years of its formation could not but affect the process of governing educational institutions.

The educational system in Ukraine of the outlined period of the early days can be characterized as inhumane towards the children of Ukrainian peasants, workers and small artisans, who were closed to higher primary and secondary schools. Another negative factor was the fact that teaching in primary schools was carried out in Russian, which made it difficult for students to perceive the educational material. Due to the lack of understanding of the Russian language, Ukrainian children did not have the desire for science, reading books written in a foreign language. Thus, the Russian language of instruction of Ukrainian children hampered the educational development of the Ukrainian people. The official school was a center of destruction of individuality, independence, will, faith and confidence of the child in the ability to learn successfully. The students cultivated the morality that was necessary for the ruling stratum of the population of Ukraine, sometimes contrary to high human ideals. Its purpose is to create from the child a humble being who would be subject to another's will. Such a school did not give anything useful to the Ukrainian people, but on the contrary – was a factor in its denationalization and demoralization.

Therefore, the historiography of this multifaceted topic can be divided into a number of groups that correspond to the main links or structure of public education in Right Bank Ukraine in this period (primary, vocational, secondary and higher), as well as some major problems without which the study would be incomplete.

Each of the groups, in turn, can be chronologically divided into three groups: the works of pre-revolutionary authors, Soviet scientists and modern researchers. However, given the thorough historiography and multifaceted nature of the research problem, we will limit ourselves to an overview of the most important, in our opinion, available to us published works.

Key words: *professional education, teaching staff, national idea, educational space, national education.*

Постановка проблеми. Нині в «Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті» підкреслюється, що неперервна освіта реалізується через забезпечення наступності змісту та координації освітньої діяльності на різних ступенях освіти, які функціонують як продовження попередніх і передбачають підготовку учнів для можливого переходу до наступних її ступенів.

Аналіз досліджень. Розвиток галузі початкової та середньої освіти у визначений історичний період дослідження певною мірою висвітлено в таких колективних працях, як «Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1917–1941 гг.)», за ред. М. Кузіна, М. Колмакової, З. Равкіна; «Очерки истории педагогических наук в СССР (1917–1988 гг.)» (1986 р., за ред.

М. Кузіна, М. Колмакової); «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967» (1967 р., за ред. А. Бондаря).

Вагомий внесок у розвиток історії педагогіки зроблено педагогами-сучасниками, зокрема «Нариси історії українського шкільництва 1905–1933 рр.» (1968 р., за ред. О. Сухомлинської), що дає можливість усвідомити процеси розвитку системи освіти в Україні в перші десятиріччя ХХ століття, М. Дарманським «Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні» (1999 р.), який розкрив зміст діяльності суб'єктів управління освітою в регіонах в їхньому історичному розвитку в Україні. Висвітлено тенденції централізації і децентралізації управління освітою на державному й регіональному рівнях у вітчизняній та зарубіжній практиці. Школознавчий аспект проблеми управління школою в історичному плані частково розкрито в монографії М. Кондакова «Теоретические основы школоведения» (1982 р.). Автор стисло аналізує найбільш відомі школознавчі праці 17-х – 30-х років, видані в Москві (Н. Иорданский «Школоведение». – М., 1929 г.; М. Веселов, Д. Логинов «Организация работы в советской школе: Практическое школоведение» – М., 1935; А. Клепиков «Работа заведующего начальной школой». – М., 1939). У цих працях висвітлюються теоретико-прикладні засади управління освітою, які мають важливе науково-практичне значення. Але неповною мірою висвітлюються питання розвитку теорії управління навчальними закладами на Правобережній Україні з урахуванням її специфіки та суспільно-економічних і соціально-педагогічних особливостей.

Мета статті. Враховуючи нинішню актуальність розглянутої теми для становлення національної школи, а також недостатню вивченість її українською історико-педагогічною наукою, поставлено за мету проаналізувати й систематизувати доступні опубліковані матеріали й джерела з питань освіти, ступінь дослідження проблеми, на тлі загального стану соціально-економічних та культурних процесів надати цілісну й об'єктивну картину становлення та діяльності органів управління загальноосвітніми навчальними закладами на Правобережній Україні в ХІХ–на початку ХХ ст.

Тому є необхідність:

– по-перше, не тільки переглянути мережу навчальних закладів, зміст програм навчання, підручників тощо, але й звернутися до того позитивного, що було в навчанні й вихованні попередніх років;

– по-друге, актуальним є вивчення тих періодів вітчизняної історії, які відзначалися інтенсивним

творенням національної культури суспільства й освіти як її важливого складника. Саме таким періодом були ХІХ – початок ХХ століть, для яких характерною ознакою був поступальний рух від тотальної безграмотності до загальної початкової освіти (30-ті роки) та неповної середньої (40-і роки);

– по-третє, дослідження історії управління закладами освіти на Правобережній Україні в ХІХ–початку ХХ століття дає можливість краще зрозуміти відношення суспільства до освіти як один з основних показників ступеню його розвитку, прогресивності. Усвідомлення сутності її здобутків у минулому, неупереджений аналіз причин зміни пріоритетів управління, виявлення тенденцій розвитку в окреслений історичний період є не тільки важливим, але й необхідним для вирішення сьогоденних завдань удосконалення управління освітою, забезпечення її якості в системі неперервної середньої освіти;

– по-четверте, показати становище освітніх навчальних закладів у регіоні, глибше ознайомитись з основними напрямками їхньої діяльності, політикою Російського Тимчасового Уряду тощо, а також зрозуміти причини, що зумовлювали вкрай низький рівень освіченості та грамотності населення;

– по-п'яте, актуальність вивчення історії управління навчальними закладами на Правобережній Україні в ХІХ–на початку ХХ століття зумовлена тим, що в радянські часи при дослідженні цієї проблеми, виходячи з ідеологічних міркувань, не завжди об'єктивно оцінювали дорадянську систему управління освітою, применшували її значимість.

Виклад основного матеріалу. Становлення і розвиток шкільної мережі навчальних закладів на Поділлі у ХІХ ст. – на початку ХХ ст., тобто за період перебування у складі Російської імперії (1793–1917 рр.), відбувався в непростих політичних і соціально-економічних умовах. Він визначався внутрішньою політикою царизму і зовнішньополітичними факторами, специфікою краю.

Щоб краще простежити тенденції розвитку шкільної мережі на Правобережній Україні майже за 120 років, їх можна поділити на періоди, що мають свої особливості та дозволяють глибше зрозуміти причини розвитку чи занепаду шкільництва.

Можна виділити п'ять періодів: I – 1793–1803 рр.; II – 1803–1831 рр.; III – 30-і – 50-ті роки ХІХ ст.; IV – 60-і – 70-ті роки ХІХ ст.; V – остання чверть ХІХ ст.; VI – початок ХХ ст. (1900–1917 рр.).

Перший період, який охоплює десятиріччя входження до складу Російської імперії (1793–1803 рр.), характеризується тим, що на Правобережній Україні після перебування її під владою Польщі розпочалися адміністративно-територі-

альні й культурні перетворення, властиві Російській імперії. Виникають три губернії, поділені на 12 повітів, утворюється так званий Південно-Західний край, до складу якого ввійшли Київська, Подільська й Волинська губернії (тобто Правобережна Україна), які мали специфічні риси розвитку шкільної мережі, зумовлені особливостями перебування регіону у складі Російської імперії.

По-перше, з приєднанням Правобережної України вводиться російська мова, навчальні заклади від Єдукаційної комісії (першого польського міністерства народної освіти) (1773–1893 рр.) перейшли до Росії, яка отримала малі, наприклад на Поділлі, школи в Кам'янці, Вінниці, Немирові, Барі (Степанович, 1986). Шкільництво перейшло під управління Опікунської ради.

По-друге, російський царизм, прагнучи через освіту протидіяти полякам, запроваджував тут «русское начало», при цьому шкільництво відіграло провідну роль. Так, з 1792 р. по 1803 р. за російського уряду кількість шкіл у Подільській губернії порівняно з попереднім періодом збільшилася більш ніж у 8 разів (з 3 до 25). Зі збільшенням училищ збільшилась, зрозуміло, й кількість учнів (Бубнов, 1936).

На початку XIX ст. (1804 р.) Подільська губернія нараховувала майже 800 тис. жителів (577 133 особи чол. статі), учнів – 1 971 особу чоловічої статі (1 учень на 292 особи чоловічої статі). За майновим станом – один селянин на 12 003 особи чоловічої статі, один дворянин на 32 особи чол. статі, один міщанин на 52 особи чол. статі. Дітей селян навчалось 40 осіб (Шабаєва, 1973: 210). Як бачимо, новостворені навчальні заклади служили, перш за все, панівним верствам суспільства – дворянству, заможнім чиновникам.

Розвиток мережі шкіл на Поділлі в XIX столітті відбувався вкрай повільно. Гальмували його як майже суцільна неграмотність населення (до 90%), так і сама діяльність, вірніше, бездіяльність царського уряду, який не поспішав надавати освіту народу (98% дітей шкільного віку не відвідували навіть початкової школи). Подібна картина була на всій Правобережній Україні.

Вперше на Поділлі виникає середній духовний навчальний заклад православного віросповідання – духовна семінарія в Шаргороді Могилівського повіту, в якій 1 травня 1798 р. розпочали навчання 130 учнів (синів священників). У 1806–1808 роках духовна семінарія переїхала до Кам'янця.

У 1793 р. майже на 20 років була закрита католицька духовна семінарія, що діяла з 1770 р., а її будівля перейшла до російських адміністративних органів.

Другий період охоплює майже повністю першу третину XIX ст. (1803–1831 рр.), коли в Росії було створено міністерство народної освіти (1802 р.), а територія імперії поділена на навчальні округи. З утворенням у 1803 р. Віленського університету Правобережна Україна відійшла під його управління.

Попечитель Віленського навчального округу А. Чарторийський, який мріяв про відновлення Польщі, планував через школу ополячити руське населення краю й таким чином підготуватися до повстання. «У силу цього, – вказує М. Мукалова, – заснування шкіл для Чарторийського не було засобом поширення освіти й «благоденствия» народу, а засобом ополячення краю й утвердження в ньому польської народності (Лихолат, 1979). Головним помічником А. Чарторийського в справі народної освіти в Південно-Західному краї був волинський поміщик Т. Чацький, який обіймав посаду головного опікуна училищ. Він на пожертвування поміщиків та інших осіб заснував у Київській, Подільській і Волинській губерніях 126 парафіяльних училищ, частково за рахунок діючих та частково відкритих нових. У цих училищах польська мова домінувала над російською. У 1803 р. в Луцьку на організованому з'їзді Т. Чацький домігся від католицького духовенства, щоб при кожному костьолі буде парафіяльна школа; тоді ж у Південно-Західному краї відкрили ще 48 училищ. Для пошуку коштів для училищ у 1807 р. заснували особливу училищну комісію, яка відала справами поєзуїтських маєтків і капіталів та через деякий час збрала 352 500 крб., що становило училищний фондуш (Качковський, 1998).

До початку 30-х років XIX століття продовжувалась полонізація на Поділлі, відкривались польські навчальні заклади на основі особливих законів, відмінних від тих, що діяли в шести українських губерніях, які входили до складу Росії (мовою навчання до 1831 року була польська). При сприянні царизму освіта на Поділлі розвивалась у руслі політики й освітньої справи Польщі. Тому не дивно, що фон Брадке, перший попечитель Київського навчального округу, оглянувши навчальні заклади Південно-Західного краю, зазначив, що «...господствующее направление отличалось вполне монашеским характером» (Михалевич, 1883).

Так, у 1812 році відновлена діяльність Кам'янець-Подільської духовної семінарії (католицької), у 1814 році у Вінниці відкрита польська чоловіча гімназія губернського рівня (її підпорядковувались усі нижчі навчальні заклади – повітові та парафіяльні училища й інші). З 1804 року

діяли повітові училища в Кам'янці-Подільському, Вінниці, Брацлаві, Могилеві-Подільському.

З 1804 по 1831 рік у Кам'янці-Подільському діяло міське училище, підпорядковане Віленській гімназії. Меджибізьке училище, що існувало у місцевому замку з 1819 по 1831 роки, було підпорядковане Вінницькій гімназії. Випускники його, як і випускники Кам'янець-Подільського училища, мали право вступати до Віленського університету (Кільова, 2005: 429).

Отже, до початку 30-х років XIX століття шкільна мережа на Поділлі розвивалась у польському руслі. Цьому сприяв російський царизм в особі імператорів. Після смерті Катерини II у 1796 році цар Павло I підтримував «папство» в Південно-Західному краї як «оплот против развивающегося свободомыслия и неверия», повернув полякам конфісковані маєтки, відновив польське законодавство тощо (Любар, 1991: 234). Російський імператор Олександр I теж був «снисходительный» до поляків-католиків і свого друга поляка князя Адама Чарторийського. Поляки тримали у своїх руках всю адміністративну й судову владу та гнобили православних. Тому не дивно, що в цей період на Поділлі «появились во множестве польские школы для воспитания юношей в духе латинства и перерождения их в сознательных папистов» (Любар, 1991: 235). А також, «...ані куратор Віленської шкільної округи, князь Адам Чарторийський, ані його помічник Тадеуш Чацький не цікавились освітою селян та нижчими школами, і весь край вкрився мережею добре облаштованих польських середніх шкіл. Польська культура розвивалась успішніше під владою Росії, ніж під польською» (Любар, 1991: 235-236).

Отже, шкільна мережа до 30-х років XIX століття перебувала під впливом поляків, які відкрили на Правобережній Україні не тільки початкові школи при католицьких костельох і храмах, а й польські чоловічі гімназії у Вінниці, Києві, Житомирі, «вкорінювали» польську мову й культуру. Це були не легкі роки для формування мережі шкіл. Вона формувалась як польська і мала свої особливості.

Третій період (30-і – 50-ті роки) характеризується продовженням формування російської мережі шкільництва на Правобережній Україні як протидія польському впливу. Кардинально змінюється система управління.

На початку 30-х років XIX століття відбулися суттєві зміни в шкільництві:

1. Закрили польські школи, зокрема на Поділлі (Вінницьку чоловічу губернську гімназію (1814–1831 рр.), 60 католицьких шкіл та інші), заборонили польську мову в навчальних закла-

дах. За одними даними у Південно-Західному краї закрили 245, за іншими – 275 навчальних закладів (Борисенко, 1980: 24-29).

2. Розпочали створювати російські школи при православних церквах з російською мовою навчання. Відкрили російські чоловічі гімназії у Кам'янці з 1833 р., у Вінниці – з 1832 р., у Немирові – з 1838 р.

3. Відбулися зміни в управлінні шкільною мережею. Наказом від 12 січня 1831 р. Правобережні губернії були вилучені з Віленського навчального округу та приєднані до Харківського округу, а з 14 грудня 1832 року ввійшли до Київського.

В обов'язки шкільного керівництва входило викорінення в школах польського духу, натомість – їх русифікація. У школах Київської шкільної округи мовою викладання стала російська; польська мова не була навіть предметом навчання. У 1838 році міністр освіти С. Уваров самовдоволено писав, що «поле битви, за власним визнанням ворогів, залишається в руках уряду» (Сесак, Мітін, 1996: 77).

Після виступу декабристів, польського повстання, революційних подій 30-х – 40-х років XIX століття в Західній Європі реакція в галузі освіти посилилась. У 1835 році міністр освіти С. Уваров пропонував царю вжити заходів щодо русифікації шкіл та монархічно-релігійного виховання молоді та встановити суворий нагляд за учнями й учителями. Пропозиції царського міністра цілком відповідали прагненням Миколи I.

Після закриття на Правобережній Україні значної кількості польських навчальних закладів на початку 30-х років XIX століття міністерство освіти Російської імперії та попечитель Київського навчального округу відкривали російські школи з великими труднощами. Зокрема міністр освіти К. Лівен, за свідченням його доповіді царю, підкреслював, що парафіяльні училища Правобережної України з 30-х років будуть відкриватися повільно (Никифорова, 1971: 322).

Так, за перший рік входження Подільської губернії до складу Київського навчального округу були відкриті гімназії у Вінниці й Кам'янці-Подільському (кінець 1833 р.). Парафіяльні училища відкрилися знову в Кам'янці-Подільському, Вінниці й Клевани. За свідченням попечителя Київського навчального округу, в 1835 році в Подільській губернії було 2 повітові школи з 146 учнями та 3 парафіяльні школи з 237 учнями (лише хлопчики).

На Правобережній Україні з 1846 р. по 1867 р. діяли народні училища, підпорядковані міністерству державного майна й уділів, які в 1887 році перейшли до відання міністерства

народної освіти. Зокрема на Поділлі їх у 1852 р. було 10, в них навчалось 579 учнів. У 1853 році в Росії таких шкіл було 2 795. Вони готували головним чином писарів для палат державного майна, для своїх контор і приказів. Однак відкриття на Правобережній Україні навчальних закладів згідно зі «Статутом гімназій...» (1828 р.) закладав основи державної політики в галузі освіти, зокрема початкової і середньої ланок.

Згідно зі статистичними даними, які наводить С. Сірополко, у 1850 р. у Подільській губернії було 143 народні школи, у яких навчалось 4 432 учні. На 100 жителів краю припадало 0,25 учня (Любар, 1991).

За даними Подільської консисторії та Палати державних маєтностей, які наводить І. Михалевич, у 1842 році в парафіяльних школах навчалось 398 учнів, у 1843 р. – 266, а у 1846 р. – 418. У 9 державних школах навчалися селяни (1842 р. – 240 осіб, у 1846 р. – 440 осіб), а на початку 1851 р. (уже в 10 школах) навчалось 357 хлопчиків і 68 дівчаток, у 1853 р. – відповідно 411 і 135, у 1855 р. – 358 і 144, у 1857 р. – 354 і 123, у 1858 р. – 363 і 114. У парафіяльних школах при церквах, за даними консисторії, у 1850 р. нараховувалось 1 291 хлопчик і 3 дівчинки, у 1855 р. – 1 275 і 969, у 1856 р. – 2 041 і 1 055. Значне збільшення кількості парафіяльних шкіл у середині 50-х років зумовлено тим, що долучились школи військових поселень, яких у 1856 році було 49, в них навчалось 1 900 учнів (1000 хлопчиків, 900 дівчаток) (Мельник, Верстюк, Демченко, 1992: 113).

Слід зауважити, що початкові школи не мали єдиних програм, зміст та обсяг навчальних предметів розробляли самі вчителі. Професійний рівень учителів був низьким. Відсутність належної підготовки, а то й взагалі будь-якої освіти, була постійним явищем шкільництва в ті часи. Тому не дивно, що в початкових школах, зокрема в парафіяльних, учительовали священники, іноді нижчі служителі культу, які не мали спеціальної підготовки, іноді й моральних підстав чи навіть бажання навчати дітей. Механічне засвоєння навчального матеріалу, повне пригнічення особистості учня, сліпий послух насаджувались у кожній школі. Попри заборону тілесних покарань різка вживалась як один із засобів навчання й виховання, панував жорстокий режим, тому успішність учнів була низькою (Мукалова, 1892).

Четвертий період – це період реформ 60-х–70-х років у галузі початкової і середньої освіти. Одразу після скасування кріпосного права назріла необхідність реформи народної освіти. Царський уряд поспішав з відкриттям шкіл на

Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, щоб знешкодити вплив польських елементів на народну освіту й повністю взяти під контроль справу виховання молодого покоління.

18 січня 1862 року царський уряд видав наказ про заснування на Правобережній Україні народних шкіл. Весною 1862 року попечителю Київського навчального округу виділили на організацію цих шкіл 10 тис. крб. Інколи в селах почали виникати міністерські школи. Так, у 1862 році в селі Рачки Брацлавського повіту в приміщенні, побудованому за кошти жителів села, відкрили міністерське однокласне народне училище. У 1862 році в Подільській губернії в 26 народних училищах було 2 062 учні, з яких 1 804 хлопчики і 258 дівчаток. У 1863 році зі збільшенням асигнування на народну освіту на Поділлі відкрили 5 училищ, у 1864 р. – 18, а в 1869 р. – ще 7 народних училищ (Полонська-Василенко, 1992).

У кінці 1866 року в Подільській губернії діяли: повітове училище, 5 парафіяльних училищ міністерства народної освіти, 21 училище міністерства державних маєтностей, 1 385 духовних, а також 23 народні училища (Полонська-Василенко, 1992). Отже, найбільше училищ зосереджувалося в руках духовенства, а світських народних училищ було надто мало.

Російський царизм після поразки другого польського повстання 1863 року, обмежуючи вплив поляків у краї, у 1866 році ліквідував у Кам'янець-Подільську католицьку духовну семінарію. Зокрема, в 1864 р. видав «Положення про початкові народні училища», в 1869 р. – «Положення про народні училища в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» (1869 р.) та виділив 30 тис. руб. для однокласних училищ, у 1872 р. – «Положення про міські училища» (1872 р.), а в 1874 р. – «Положення про початкові народні училища», яке без змін діяло до 1917 р.

З'явилися й діяли Маріїнська жіноча гімназія (з 1867 р.) в Кам'янці-Подільську та жіноча прогімназія (з 1868 р.) у Немирові. З 1864 р. у Кам'янці почало діяти жіноче духовне училище, а в 1865 році таке ж училище відкрили в м. Тульчин Брацлавського повіту (з 1892 р. – єпархіальне). Жіночі духовні училища призначались для дочок духовенства. У 60-х роках на Поділлі діяли поодинокі недільні школи.

На початку 60-х років XIX ст. духовному відомству православного віросповідання підпорядковувалися: у 1862 р. – 1 312 парафіяльних шкіл з 28 012 учнями, а в 1864 р. – 1 031 школа з 32 226 учнями; 4 повітові училища (Кам'янець-Подільське, Шаргородське (Могилівського

повіту), Тульчинське (Брацлавського повіту) і Приворотське (Кам'янецького повіту), в яких у 1862 р. навчалось 712 учнів, у 1864 р. – 763; Кам'янець-Подільська духовна семінарія (у 1862 р. навчалось 402 учні, в 1864 р. – 424) (Філінюк, 1998: 70-79]. З 60-х років XIX ст. до 1920 р. в ній навчалось від 155 до 210 учнів.

На Поділлі до 1866 року діяла в губернському центрі католицька духовна семінарія, в якій навчалось в 1864 р. 30 учнів, а також функціонували 3 приходські училища євангелістсько-лютеранського спрямування, в яких навчалось 233 учні. На Поділлі ліквідовувались дворянські училища (Чорнострівське), замість них відкривались чоловічі й жіночі двокласні міські училища з підготовчими класами. Водночас відкривалися однокласні народні училища в селах, де сільські громади відводили для цього приміщення та брали зобов'язання за свій рахунок ремонтувати, опалювати й освітлювати училища. З державної скарбниці на кожне таке училище виділяли щорічно 226 крб. (Полонська-Василенко Н, 1992: 377).

У статті п'ятій «Положення» зазначалося, що «всі предмети в народних училищах Південно-Західного краю викладаються російською мовою...». Серед предметів в однокласних училищах були: закон Божий, російська мова, перші чотири арифметичні дії та церковні співи. У двокласних училищах учні вивчали закон Божий, російську мову, арифметику, практичну геометрію, необхідні відомості з історії та географії, чистописання, церковні співи, малювання і рукоділля.

Згідно з законом від 29 травня 1869 р. і особливою інструкцією від 4 червня 1875 р., міністерські школи мали на меті «давати селянам можливість здобути елементарну освіту в більш повному обсязі порівняно з іншими сільськими школами». Педагогічний контроль за діяльністю міністерських шкіл, забезпечення їх підручниками, призначення та звільнення вчителів здійснювало міністерство освіти через дирекції народних училищ (Качковський, 1998).

Після реформи народної освіти в 60-х роках XIX століття церковно-приходські школи перейшли у відання училищної ради, створеної на основі «Положення про початкові народні училища» від 14 червня 1864 р. Кількість цих шкіл значно зменшилася.

У «Положенні про початкові народні училища» 1874 р. запропонований перелік народних шкіл, де акцентувалася увага, в першу чергу, на школах духовного відомства: «...церковноприходские училища, открываемые православным духовен-

ством в городах, посадах и селах, с пособием и без пособия казны, местных обществ и частных лиц» (Удод, 1993: 403].

Згідно зі статтею 2 «Положення про початкові народні училища» (1874 р.) до початкових училищ належали: 1) церковно-парафіяльні училища духовного відомства; 2) парафіяльні школи і народні училища (приватні) міністерства народної освіти; 3) селянські училища різних назв, що утримувались коштами громад; 4) недільні школи (Кільова, 2005: 42]. Отже, на першому місці були церковно-парафіяльні школи, тому що царизм ніколи не розглядав початкову школу у відриві від церкви, він постійно прагнув зблизити і поєднати освіту (особливо початкову) й релігію.

Головною метою початкової школи мало бути релігійно-моральне виховання. Духовенству давали великі права в керівництві початковою школою. Представники духовенства були членами губернських і повітових училищних рад, здійснювали вищий нагляд за «релігійно-моральним» характером навчання в усіх початкових школах, володіли винятковим правом викладати закон Божий у початкових школах, хоч здебільшого не мали елементарної освіти, не говорячи вже про середню, а тим більше про вищу. Зокрема, відомо, що на Поділлі й Волині вищих навчальних закладів до 1918 р. не було.

П'ятий період – це період 80-х – 90-х років XIX століття. Шкільна мережа, сформована в 70-х роках, не зазнаючи суттєвих змін, окрім нового «Положення» про церковно-парафіяльні школи (1884 р.) і деяких інших законів та наказів, продовжувала розвиватись упродовж останньої чверті XIX століття, однак у край повільно.

Церковно-парафіяльні школи і школи грамоти користувались захистом і підтримкою царського уряду впродовж усього періоду їх існування, оскільки їхня політична благонадійність була загально визнана в офіційних колах, а самі школи були втіленням урядових прагнень у галузі народної освіти. Царизм прагнув, щоб школа більше виховувала, ніж вчила, більше давала навичок, ніж знань, більше розвивала релігійні почуття, ніж розум дитини. Внаслідок такої зневажливої політики в галузі освіти населення краю продовжувало залишатись найбільш неграмотним в Європейській Росії, а також і в Європі.

Слабке матеріальне забезпечення, нестача навчальних посібників і спеціально підготовлених учителів призвели до зменшення, а то й закриття шкіл. Церковно-парафіяльні школи на Поділлі поступово змінювались міністерськими або земськими.

З 60-х років XIX століття прослідковувалася тенденція розширення мережі початкових шкіл порівняно з дореформеним періодом (у Київській, Подільській і Волинській губерніях їх кількість зросла у 5 разів), але цього було явно недостатньо (Михалевич, 1883: 11). Так, в Україні в 1897 р. існувало 1 6798 початкових шкіл, які могли охопити навчанням лише третину дітей, тоді як переважна їх більшість продовжувала залишатися за межами школи (Михалевич, 1883: 11-12).

Початкові школи на Правобережній Україні створювались вкрай повільно і не могли задовольнити потреби суспільства в цих найнеобхідніших навчальних закладах. Як «зросла», наприклад, кількість міністерських училищ в губернії наприкінці XIX ст., свідчать такі дані: у 1889 р. їх кількість зросла на 4, у 1890 р. – на одне, у 1891 р. – ані на жодне, у 1892–1894 рр. – на два щорічно, у 1895 і 1896 рр. – ані на жодне, у 1897 р. – на чотири (Сесак, 1996). Як бачимо, зростання кількості міністерських училищ в Подільській губернії за десятиліття було зовсім незначне.

У 1891 році в світських середніх навчальних закладах Подільської губернії навчались 1 384 учні, або 1,8 % від тих, хто навчався. Зокрема в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії – 363 особи., Немирівській чоловічій гімназії – 457, Кам'янець-Подільській жіночій (Маріїнській) гімназії – 238, Немирівській чоловічій і жіночій гімназії – 139, у Вінницькому реальному училищі – 187 осіб (Назаренко, 1982).

Так, у кінці XIX століття (1899 р.) в двох чоловічих (Кам'янець-Подільській і Немирівській) гімназіях навчалось 949 осіб, в Кам'янець-Подільській Маріїнській жіночій гімназії – 395, у Вінницькому реальному училищі (з 1885 р. – Могилів-Подільське, а з 1890 р. – Вінницьке) – 344, тобто в 4-х середніх навчальних закладах навчалось 1 688 осіб і, крім того, ще діяла Кам'янець-Подільська духовна семінарія (Паначин, 1977). Отже, на початку XX століття в Подільській губернії функціонувало 7 середніх спеціальних навчальних закладів.

Шостий період – 1900–1917 рр. – найбільш динамічний і кульмінаційний період у розвитку шкільництва Поділля, коли були досягнуті вагомі результати, особливо після революції 1905–1917 рр. Розпочало запроваджуватись загальне початкове навчання, система освіти поповнювалась новими типами шкіл, зокрема професійними, технічним училищем, реальними і комерційними училищами, учительським інститутом і учительськими семінаріями, вищими початковими училищами, фельдшерсько-акушер-

ською школою, сільськогосподарськими школами та іншими. Внаслідок запровадження спрощених земств на Поділлі в 1904 році, згідно реформи від 2 квітня 1903 року, а з 1911 року – виборних потреб економічного розвитку збільшувалась кількість народних училищ Міністерства народної освіти. Однак у кінці XIX – на початку XX століття церковні початкові школи домінували над міністерськими народними училищами.

Початкові школи на Правобережній Україні підпорядковувались в основному двом відомствам: міністерству народної освіти (ці школи називались міністерськими) та церковному відомству – святішому Синоду (церковно-парафіяльні школи та школи грамоти). Мізерну кількість шкіл, в основному професійних, мали інші міністерства й відомства, зокрема міністерство внутрішніх справ, торгівлі і промисловості та інші. У 1904 році, коли на Правобережній Україні почали діяти земські установи (органи місцевого самоврядування), частина турбот про початкові школи, особливо про їх матеріальне забезпечення, перейшла до них. Школи, які опікували земства, називалися земськими, хоч знаходились вони у віданні міністерства народної освіти.

У 1912 р. замість міських училищ з'явилися вищі початкові 4-річні училища. Як бачимо, єдиного центру, який би видав початковими школами, не було. Початкові школи Правобережної України поділились на кілька типів, які різнилися правовим становищем, відомчою підпорядкованістю, джерелами фінансування, змістом навчальних програм, строком навчання тощо. За даними одноденного шкільного перепису 1911 року, в Україні існувало 45 типів початкових шкіл (Васькович, 1996).

Між окремими відомчими типами шкіл не існувало зв'язку та наступності. Перехід з однієї школи в іншу, особливо зі школи нижчого типу в школу вищого типу, був практично неможливий. Управління шкільними справами характеризувалося, з одного боку, відомчою відокремленістю й навіть ворожістю, а з другого – надзвичайною бюрократичною опікою.

Якщо кількість учнів не перевищувала 50, то в школі був один вчитель, і така школа називалася однокласною. При більшій кількості учнів запрошувався другий вчитель, школа мала дві класні кімнати і називалася двокомплектною. У двокомплектній школі курс навчання був чотирирічний.

Організація занять така: один учитель проводив усі заняття з першим і третім відділенням, а другий вчитель – з другим і четвертим. Наступного року перший учитель, продовжуючи працювати з тими ж учнями, вів друге і четверте

відділення, а другий – заняття з першим (новачками, тому що четверте відділення вже закінчило школу) і з третім відділенням. Крім того, у деяких школах були введені посади помічників вчителя. Як правило, такими помічниками ставали випускники двокласних училищ, які залишались при школах для підготовки до вступу в учительську семінарію.

На Правобережній Україні початкові школи були однокласними (2-3-річними) і двокласними (4-6-річними). З 1912 р. з'явилися ще вищі початкові 4-річні училища. У двокласному училищі перші 3 або 4 роки навчання вважались першим класом, останні два роки – другим класом. Однокласні початкові школи були наймасовішими і доступні для подільських дітей, тоді як двокласні були рідкістю.

У цілому, згідно з земськими статистичними даними, у Подільській губернії кількість початкових шкіл з 1904 по 1914 роки зросла з 2 125 до 2 572. Найбільше зростала кількість міністерських шкіл. Вона за цей час збільшилась утричі – з 315 до 843, тоді як кількість церковно-парафіяльних шкіл зменшилась з 1 810 до 1 729. На початку 1916 р. в губернії нараховувалось 920 міністерських народних училищ, з них парафіяльних за статутом 1828 р. – 37, сільських за інструкцією 1875 р. – 77, училищ за положенням 1874 р. – 806, тобто всього 926 початкових училищ (59 міських і 867 сільських) (Васькович, 1996).

Але кількість початкових і середніх шкіл на Правобережній Україні дещо зросла, особливо на початку ХХ століття, хоча вони далеко не забезпечували потребу населення в елементарній освіті. Зокрема, подільський губернатор у звіті про стан губернії за 1912 рік зазначав, що «потреба у найелементарнішій освіті залишається, як і раніше, незадовільною» (Паначин, 1977).

Селяни з великою повагою ставилися до грамотних людей, але, на жаль, їх було мало. Так, за даними всеросійського перепису 1897 р., серед-

ній відсоток грамотності населення Росії становив 23,3%. На Поділлі цей показник знижувався в окремих місцевостях до 10,5%, однак по губернії середній відсоток грамотності становив 15,5% (Сухомлинська, 1996).

Недостатня кількість початкових шкіл, учителів, низький освітній рівень населення краю, русифікаторська, антидемократична політика царизму в галузі освіти – головні причини того, що навчання для багатьох дітей було недоступне. Хоча шкільним віком вважався семирічний, але зазвичай діти розпочинали навчатися у 8 і більше років. Це пояснюється, зокрема, тим, що дітей завжди було більше, ніж робочих місць у школах, тому відмова в прийомі до школи, особливо дітям бідняків, була тоді звичайним явищем.

Висновки. Слід зауважити, що характерною рисою розвитку російської системи освіти на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. є те, що в Подільській і Волинській губерніях були відсутні вищі навчальні заклади. Царизм за 120-річний період володіння цими губерніями України так і не спромігся відкрити жодного закладу вищої освіти. Разом з тим, прагнучи за будь-що зберегти територіальну цілісність, Російська імперія посилювала політику денаціоналізації і насильницької русифікації. Одним із головних важелів ідеологічного забезпечення існування царського самодержавства, складовою частиною внутрішньої імперської політики була система освіти.

Таким чином, розвиток освіти на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – процес неоднозначний і багатограний, один з найбільш складних за весь період володіння російським царизмом Правобережною Україною, який залежав від багатьох соціально-політичних, економічних та історичних факторів. На наш погляд, перспективним видається глибоке системне дослідження пріоритетних завдань управління початковою освітою у визначений історичний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. Київ, 1980. 153 с.
2. Бубнов А.С. Речь на московском общегородском собрании учителей. *За коммунистическое просвещение*, 10 апр. 1936 г.
3. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ, 1996. 360 с.
4. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. Київ.: Наук. думка, 1978. 532 с.
5. Качковський О. Освіта на Поділлі у ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Т. 1. Кам'янець-Подільський : К-ПДПУ, 1998. С. 83-90.
6. Каменец-Подольская гимназия. Историческая записка о пятидесятилетнем её существовании (1833–1883): в двух частях с приложениями. сост. И. Михалевич. Каменец-Подольск, 1883. С. 8.
7. Кільова Г.Є. Фон Горадке і створення Київського учбового округу. *Шлях освіти*, 2005. № 3. С. 42.

8. Любар О.О. Школа на Правобережній Україні (друга половина XVII – XVIIIст.). *Радянська школа*, 1991. № 2. С. 86-91.
9. Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. Історія України : Курс лекцій: У 2 кн. Кн.2 – XX століття. Навч. посібник. Київ : Либідь, 1992. 464 с.
10. Мукалова Н. Народная школа в Юго-западном крае. (Историко-статистический очерк). Київ, 1892. 60 с.
11. Назаренко Є. Освіта на Поділлі: XIX століття. *Радянське Поділля*, 1982. 16 червня.
12. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933. Навч. посібник. за ред. О.В. Сухомлинської, Київ : Заповіт, 1996. 304 с.
13. Никифорова В.Я. Из истории реальных училищ в России. *Ученые записки. Моск. обл. пед. ин-т им. Н.К. Крупской*. Т.300, Педагогика. Вопросы педагогики высшей средней школы. Вып. 22, Москва, 1971. 770 с.
14. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР XVIII в первой половине XIX в., отв. ред. М.Ф. Шабаева. Москва : Педагогика, 1973. С. 210.
15. Паначин Ф.Г. Управление просвещением в СССР : организационно-педагогические аспекты руководства и управления системой народного образования. Москва : Просвещение, 1977. 208 с.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року, Київ : Либідь, 1992. 599 с.
17. Сесак І.В., Мітін Г.Д. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Ч. 1, *Початкові школи Поділля у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.* Кам'янець-Подільський : К-ПДПІ, інформ.-вид. відділ, 1996. 152 с.
18. Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. Москва, 1954. 310 с.
19. Степанович Є.П. Мережа урядових закладів України у другій половині XIX–початку XX ст. (початкові, середні та спеціальні). *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. Респ. Міжвідом. зб. Вип. 11, Київ, 1986. С. 24-29.
20. Удод О.П. Мережа початкових закладів Волинської губернії (кінець XVIII–перша половина XIX ст.), *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*, Луцьк, 1993. С. 403.
21. Філінюк А.Г. Освіта на Поділлі на рубежі XVIII–XIX ст., *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Т.1. Кам'янець-Подільський : К-ПДПУ, 1998. С. 70-79.

REFERENCES

1. Borysenko V.I. Borotba demokratychnykh syl za narodnu osvitu na Ukraini v 60 – 90-kh rokakh XIX st. [The struggle of democratic forces for public education in Ukraine in the 60 – 90 years of the XIX century.]. Kyiv, 1980. 153 p. [in Ukrainian].
2. Bubnov A.S. Rech na moskovskom obshchehorodskom sobranyy uchytelei. [Speech at the Moscow citywide meeting of teachers]. For Communist Enlightenment, Apr. 10. 1936 [in Russian].
3. Vaskovych H. Shkilnytstvo v Ukraini (1905–1920 rr.). [Schooling in Ukraine (1905—1920)]. Kyiv, 1996. 360 p. [in Ukrainian].
4. Istorii Ukrainy RSR: U 8 t., 10 kn. T. 4: Ukraina v period imperializmu (1900–1917) / AN URSR. In-t istorii; Holov. redkol.: Yu. Yu. Kondufor (holov. red.) ta in.; Redkol. tomu: F. Ye. Los (vidp. red.) ta in. [Ukraine in the period of imperialism (1900-1917)]. Kyiv: Scientific opinion, 1978. 532 p. [in Ukrainian].
5. Kachkovskiy O. Osvita na Podilli u XIX st. Osvita, nauka i kultura na Podilli. Zbirnyk naukovykh prats. T.1. [Education in Podolia in the XIX century]. Education, science and culture in Podolia. Collection of scientific works. Vol.1. Kamenets-Podilskiy: K-PDPU, 1998. pp. 83-90 [in Ukrainian].
6. Kamenets-Podolskaia hymnazyia. Ystorycheskaia zapyska o piatydesiatyetyetnem eë sushchestvovanyy (1833 – 1883): v dvukh chastiakh s prylozhenyy. [Kamenets-Podolsk gymnasium. Historical note on its fifty-year existence (1833 – 1883): in two parts with appendices.]. Kamenets-Podolsk, 1883. p.8 [in Russian].
7. Kilova H.Ie. Fon Horadke i stvorennia Kyivskoho uchbovoho okruhu. [Fon Gorodke and the creation of the Kyiv educational district]. The path of education, 2005. № 3, p. 42 [in Ukrainian].
8. Liubar O.O. Shkola na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna 17–18 st.). [School on the Right Bank of Ukraine (second half of the 17th–18th centuries)]. Soviet school, 1991. № 2. p. 86-91 [in Ukrainian].
9. Melnyk L.H., Verstiuk V.F., Demchenko M.V. Istorii Ukrainy : Kurs lektsii: U 2 kn. Kn.2 – XX stolittia. Navch. posibnyk. [History of Ukraine: Course of lectures: In 2 books. Book 2 – XX century. Teaching. Manual]. Kyiv: Lybid, 1992. 464 p. [in Ukrainian].
10. Mukalova N. Narodnaia shkola v Yuho-zapadnom krae. (Ystoryko-statystichesky ocherk). [Public school in the South-Western region. (Historical and statistical essay)]. Kyiv, 1892. 60 p. [in Russian].
11. Nazarenko Ye. Osvita na Podilli: XIX stolittia. [Education in Podolia: XIX century]. Soviet Podillya, 1982. June 16. [in Ukrainian].
12. Narisy istorii ukrainskoho shkilnytstva. 1905–1933. Navch. posibnyk. [Essays on the history of Ukrainian schooling. 1905–1933. Teaching. Manual] O.V. Sukhomlynska, Kyiv : Will, 1996. 304 p. [in Ukrainian].
13. Nykyforova V.Ia. Yz ystoryy realnykh uchylshch v Rossyy. Uchenyye zapysky. Mosk. obl. ped. yn-t ym. N.K. Krupskoi. T.300, Pedahohyka. Voprosy pedahohyky vysshei srednei shkolyy. [From the history of real schools in Russia. Scientific notes. Moscow. reg. ped. in-t them. NK Krupskaya. T. 300, Pedagogy. Questions of higher secondary school pedagogy]. Issue. 22, Moscow, 1971. 770 p. [in Russian].
14. Ocherky ystoryy shkolyy u pedahohocheskoj mysly narodov SSSR 18 v pervoi polovynе 19 v., отв. ред. M.F. Shabaeva. Moskva : Pedahohyka. [Essays on the history of the school and pedagogical thought of the peoples of the USSR in the first half of the nineteenth century. resp. ed. M.F. Шабаева. Moscow: Pedagogy]. 1973. p. 210. [in Russian].

15. Panachyn F.H. Upravlenye prosveshchenyem v SSSR : orhanyzatsyonno-pedahohycheskye aspekty rukovodstva y upravleniya systemoi narodnoho obrazovaniya. [Management of education in the USSR: organizational and pedagogical aspects of leadership and management of public education]. Moscow: Enlightenment, 1977. 208 p. [in Russian].
16. Polonska-Vasylenko N. Istoriia Ukrainy: u 2 t. T.2. Vid seredy 17 st. do 1923 roku. [History of Ukraine: in 2 vols. Vol. 2. From the middle of the seventeenth century. until 1923], Kyiv: Lybid, 1992. 599 p. [in Ukrainian].
17. Sesak I.V., Mitin H.D. Osvita na Podilli. U 2-kh chastynakh. Ch.1, Pochatkovi shkoly Podillia u druhii polovyni XIX st. – na pochatku XX st. Kamianets-Podilskyi : K-PDPI, in form.-vyd. Viddil. [Education in Podolia. In 2 parts. Part 1, Primary schools of Podillya in the second half of the XIX century. – in the early twentieth century. Kamianets-Podilskyi: K-PDPI, inform.-ed. Department], 1996. 152 p. [in Ukrainian].
18. Smyrnov V.Z. Reforma nachalnoi y srednei shkoly v 60-kh hodakh XIX v. [Reform of primary and secondary schools in the 60s of the XIX century.]. Moscow, 1954. 310 p. [in Ukrainian].
19. Stepanovych Ye.P. Merezha uriadovykh zakladiv Ukrainy u druhii polovyni XIX–pochatku XX st. (pochatkovi, seredni ta spetsialni). [Network of government institutions of Ukraine in the second half of the XIX–early XX centuries. (primary, secondary and special)]. Historical research. Domestic history. Resp. Interdepartmental. zb. Output. 11, Kyiv, 1986. pp. 24-29 [in Ukrainian].
20. Udod O.P. Merezha pochatkovykh zakladiv Volynskoi hubernii (kinets XVIII–persha polovyna XIX st.), [Network of primary institutions of Volyn province (end of XVIII–first half of XIX century)]. Sixth All-Ukrainian scientific conference on historical local lore, Lutsk. 1993. p. 403 [in Ukrainian].
21. Filiniuk A.H. Osvita na Podilli na rubezhi XVIII–XIX st., [Education in Podillya at the turn of the XVIII–XIX centuries]. Education, science and culture in Podillya. Collection of scientific works. Vol.1. Kamianets-Podilskyi: K-PDPU, 1998. p. 70-79 [in Ukrainian].